
А.Киридон**ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
1920-1930-х РОКІВ: СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР.**

Проблема взаємин церкви і держави в Радянській Україні 20-30-х років ХХ століття активно досліджується сучасною історіографією. Першими в цій царині стали науково-публіцистичні розвідки Ф.Турченка та О.Ігнатуші [1], Л.Пилявця [2], Ю.Ісиченка [3], А.Зінченка [4]. На пріоритетності вивчення державно-церковних стосунків міжвоєнного періоду наголосив на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців (Київ, 28 серпня – 2 вересня 1990 року) відомий дослідник з Канади Б.Боцюрків [5]. Основні тенденції розвитку державно-церковних взаємин в Україні з 1917 по 1990 рік уперше окреслив В.Єленський [6]. Безпосередньо періоду 1920-1930-х років у контексті державно-церковних стосунків присвячені роботи В.Пашенка, який залучив до аналізу значний арсенал архівних документів [7], [8]. Серед дослідників різних аспектів зазначеної проблеми слід назвати С.Білоконя [9], [10], [11], Т.Грушову [12], А.Зінченка [13], [14], [15], О.Ігнатушу [16], [17], [18], А.Киридон [19], [20], [21], [22], [23], Р.Сітарчука [24], Е.Слободянюк [25] та інших. Провідною думкою більшості досліджень залишається теза про безпосередній диктат з боку державно-партійної структури 1920-1930-х років щодо релігії та церкви, порушення декларованих державою принципів свободи совісті та відокремлення церкви від держави. Власне сформувався цілком однозначний погляд на проблему: відбувалося нищення більшовицькою владою всілякими засобами й методами релігії і церковної організації. Але в такому викладі постає спрощений механізм упровадження більшовицької моделі державно-церковних стосунків.

На нашу думку, вироблення та втілення тієї моделі відносин влади і церкви, яка склалася в 20-30-ті роки минулого століття в Радянській Україні, було цілком закономірним в силу не лише суб'єктивних прагнень режиму, а й завдяки дії об'єктивних чинників. Причому, слід особливо наголосити: не лише партійно-державні структури насаджували саме таку модель, але суспільство дозволило її втілення, сприйняло такий перебіг справ і, навіть більше того, стало повноправним творцем нового змісту стосунків влади і церкви. Постає логічне запитання: чому населення, для якого релігійність впродовж багатьох віків була своєрідною світоглядною системою, а належність до православ'я

давала більшості можливість самоідентифікації, ледь не власноручно руйнувало такий спадок, нищивши храми і переймаючись новою, атеїстичною ідеологією.

Метою даної статті є: спробувати розглянути каузальність відповідних дій держави шляхом аналізу стану тогочасного соціуму Радянської України. Гадаємо, такий підхід необхідний, оскільки дозволяє наблизитись не тільки до трактування того, що відбувалося, а й розуміння, чому стало можливим втілення системи диктату держави щодо церкви. Водночас вважаємо за потрібне вказати на складність і неоднозначність порушеної проблеми, яка, в свою чергу, вимагає глибокого аналізу глобальніших питань: юрби і маси, соціальної і національної ідентичності, мотивації дій та вчинків, характеру і стану суспільства тощо. З огляду на зазначене актуалізується необхідність розробки спільних соціо-історичних та історико-психологічних досліджень.

Отже, спробуємо стратифікувати суспільство Радянської України 1920-1930-х років, урахувавши, що названий період був часом його трансформації [26] (в нашому випадку – в інший стан). Тож йдеться про радикальну зміну самого способу виробничих стосунків, практики комунікації людей і соціального дискурсу. Як правило, подібні ситуації характеризуються конфліктом цінностей або, за М.Вебером, „ціннісним політеїзмом”. Мову слід вести про своєрідне зіткнення ідентичностей, тому спостерігалася руйнація старих її форм і виникнення та розвиток нових, котрі відповідали умовам існування нового суспільства.

Радянська історіографія вичленовувала триетапний процес створення однотипової соціально-єдиної класової структури Радянського Союзу.

Перший етап (жовтень 1917 – 1920 рр.) звівся до формування соціалістичної соціально-класової структури радянського суспільства. Тоді „було повалено капіталістів і поміщиків, ...вони були експропрійовані, ...в основних, середньорозвинених у капіталістичному відношенні в минулому регіонах було усунуто докапіталістичні протиріччя і завершені революційно-демократичні перетворення аграрного ладу” [27].

Другий етап (1921 – 1929 рр.) – час еволюційно складного і суперечливого розвитку соціального ладу суспільства перехідної епохи, який відбувався в умовах багатокладної економіки за принципом „хто – кого?”. У ті роки йшов процес витіснення капіталістичних елементів з економіки і соціальної структури суспільства.

Третій етап (кінець 1929 – середина 1930-х років) мав змістом вирішальні зміни в перетворенні соціально-класової структури радянського суспільства. Вони сталися внаслідок соціалістичної реконструкції економіки і „призвели до перемоги однотипної соціально-класової структури націй і народностей, які вступили на шлях соціалізму в жовтні 1917 року” [28].

Компартійна історіографія стверджувала, що за змістом, характером і сутністю соціальних перетворень всі народи СРСР пройшли ці три етапи, наслідком чого стало формування соціалістичних робітничого класу, селянства і (прошарку) нової робітничо-селянської, справді народної інтелігенції [29]. На нашу думку, подання саме такої, тричленної стратифікації, була зумовлена прагненням підкреслити нівелювання соціальних розбіжностей в радянському суспільстві. Адже класова структура мала відображати перехідний до уніфікованого суспільства стан, в якому два дружні класи (з прошарком) об'єднані спільною метою.

Але наприкінці 1980-х років проти офіційної (вищевикладеної) концепції вперше виступили вітчизняні вчені Л.Гордон, Е.Клопов [30], Т.Заславська, Р.Ривкіна [31], Є.Стариков [32], котрі порушили питання про формування радянського суспільства не як класового, а як неостанового. Найбільш обґрунтовано і всебічно зміну усталеного погляду на соціальну структуру радянської доби (1917-1991 роки) викладено в колективній монографії Інституту соціології Російської Академії наук. Її автори підкреслили, що неостановість як соціальний феномен радянського тоталітаризму є результатом взаємодії трьох основних полів: політичного (влада монократії партії-держави), економічного (симбіоз позаекономічного і економічного) та ідеологічного (світська релігія і міфологія християнізованого марксизму) [33].

Пов'язуючи стратифікацію із становленням громадянського суспільства в Росії, зазначені науковці твердять, що трансформація станів у класи та диференціація останніх почалася зі скасування кріпацтва в 1861 році і тривала до 1914 року. Далі перша світова війна каталізувала процес декласування, який фактично розпочався революційними подіями 1917 року. До кінця 30-х років ХХ століття відбувався процес практично насильницького декласування – не лише старої „еліти” (буржуазії, поміщиків, куркулів), але й селянства (розселянювання через систему позаекономічного примусу в колгоспах), робітників (люмпенізація і деморалізація, злиденна платня і скромні умови проживання,

знищення активного авангарду і традицій страйкової боротьби) та інтелігенції (деінтелектуалізація шляхом знищення або заслання „буржуазних” фахівців високої кваліфікації, різке зниження культурного рівня, залежність від бюрократії) [34].

Починаючи з 1937 року, на думку авторів монографії, набувало силу становлення і зміцнення неостанового суспільства сталінського типу, яке тривало до 1953 року [35]. Дослідники особливо наголошують на відмінностях неостановості тоталітарного суспільства від колишньої феодальної становості: не успадковується (принаймні формально); є „ліфт мобільності”, який дозволяє переходити з одного стану в інший (партійно-комсомольсько-профспілковий, галузевий, освітній, кваліфікаційний); допускається соціальне переміщення (із селян в робітники, із селян і робітників – в інтелігенцію) [36].

Запропонована дослідниками соціальна піраміда нестанового суспільства, таким чином, включала:

- Тоталітарну олігархію, котра складалася з трьох страт: політична (вищого, середнього і нижчого рангів), ідеологічна (науково-мистецько-культурна) і військово-господарська (червоні командири, директори, керівники великих радгоспів і колгоспів);
- Робітничий клас, який настільки різнився за вертикальними і горизонтальними стратами, що лише ідеологічні міфи вели мову про його єдність;
- Селянство, штучно поділене на працівників радгоспів (з дещо вищим прибутком) і колгоспників (найбідніші серед зайнятого населення), диференційоване за характером праці на механізаторів і зайнятих тяжкою ручною працею (головно жінки);
- Інтелігенцію, негомогенну соціально, стратифіковану вертикально і горизонтально, різноспрямовану за інтересами (часто протилежними);
- Духовенство (вищого, середнього і нижчого рангів);
- Латентну буржуазію, яка об'єднувала ділків „тіньової економіки” і організованої злочинності, реальних володарів власності значних сум;
- Соціальне дно, утворене проституцією, наркоманією, безпритульністю, професійною злочинністю, рецидивістами тощо.

Цей вкрай мозаїчний і роздроблений конгломерат нових станів складався історично як результат революції і громадянської війни. Саме тоді відбулося знищення самостійного, активного, незалежного прошарку в кожній суспільній групі від робітників до інтелігенції, а натомість як на дріжджах зростала паразитуюча

верства тоталітарної олігархії. Аналіз запропонованої стратифікації суспільства свідчить про його розпорошеність, розмежованість не лише за привілеями, але й за ціннісно-нормативними системами. Абсолютно логічним видається постановка запитання: що могло утримати певну цілісність такого різномірного і різновекторного суспільства? Однією з найбільш дієвих констант була зовнішня сила примусу, система команд „зверху-донизу”, фактично без зворотного зв'язку, без урахування інтересів і потреб пригнічених і розмежованих „низів”. У царстві казарменого соціалізму єдиним активним і дієвим суб'єктом, наголошують наші автори, виступала тоталітарна олігархія, всі інші стани були соціально мертвими. Політично безголосими і духовно інертними.

Слушною є думка А.Новикова, згідно з якою особливості демократії, диктатури або будь-яких інших політичних систем завжди обумовлені станом самого суспільства, його культурним, моральним та економічним потенціалом [37].

Узявши до уваги вищезазначені міркування, звернемося до кількісних показників населення України. Найбільш повні дані про його структуру містяться в матеріалах перепису, проведеного 17 грудня 1926 року. На той час в республіці проживало 29 019747 чоловік, що становило 19,8% (мало не п'яту частину) населення СРСР [38]. З них у сільській місцевості мешкали 23 637300 чоловік (81,4%), в тому числі 11 446711 чоловіків (48,3%) і 12 190589 жінок (51,7%) [39].

Загальний перепис населення 1926 року зареєстрував українців як найменш урбанізовану національну групу, адже в містах проживали тільки 11% їхньої загальної кількості (у росіян цей показник – 50%, у євреїв – 77%) [40]. У 1928 році, аналізуючи наслідки перепису, С.Мінаєв зауважував: „Коли зважити, що перепис 1926 року охопив велике коло міст, з-поміж яких багато мало чим відрізняються від сіл, то стане зрозумілим, через що нашу країну й до цього часу взивають країною переважно сільськогосподарською” [41]. Дійсно в Українській СРР лише шість міст мали населення 100 і більше тисяч чоловік: Київ (493873), Одеса (411416), Харків (409505), Дніпропетровськ (187570), Сталін (105855), Миколаїв (101182). Більшість же міст України, як і в усьому СРСР, були невеликими, з населенням менш як 50 тисяч чоловік. Із 176 міст України такий показник мали 160 [42].

Але протягом 1930-х років в українському суспільстві відбулися значні зміни. Урбанізація, індустріалізація й розширення

освіти докорінно змінили соціальну структуру української нації. На 1939 рік 29% українців належали до робітництва, 55% значилися колгоспниками, 13% – службовцями [43].

Можна припустити, що вищеназвані процеси руйнували традиційну, в тому числі православно-духовну, культуру зсередини, змінювали властиве їй ставлення до світу. Відповідно людина цей новий світ уже не могла упорядкувати в звичний спосіб, а повсякденну незаперечну реальність змушена була оцінювати крізь призму нової ідеології.

Російський дослідник В.Барулін слушно вказує на необхідність розглядати тогочасне радянське суспільство в площині ніби двох своєрідних світів: побутово-онтологічному й ідеолого-герменевтичному [44]. Перший – це власне життя суспільства, окремої людини в його реальному вимірі, це – саме життя з безліччю його проблем. Основним змістом ідеолого-герменевтичного світу в радянському суспільстві була марксистсько-ленінська ідеологічна доктрина соціалізму і комунізму, згідно з якою трактувалося і оцінювалося все життя суспільства. Особливість і парадокс радянської спільноти полягали саме в тому, що всі реальні події і явища ніби не існували в „чистому вигляді”, у своїй онтологічній заданості, а були нерозривно зрощені з соціалістично-комуністичною інтерпретацією. У цьому суспільстві події розглядалися не самі по собі, а лише в контексті відповідності чи невідповідності ідеології. Інакше кажучи, ідеологія слугувала своєрідною матрицею для самоідентифікації людини в суспільстві.

Однак справжнє життя було складнішим і багатограннішим, в силу чого виникали непередбачувані явища і процеси. У цій ситуації, маючи справу з „неслухняною” дійсністю, ідеолого-герменевтичний світ виступав у ролі своєрідного соціального коректора. Один із напрямів такої корекції – це своєрідне створення ідеолого-герменевтичних реалій, які були покликані відповідати канонам марксистсько-ленінської концепції, принципам побудови соціалізму і комунізму.

Виходячи з вищенаведених міркувань, звернемося до аналізу кожного стану тогочасного суспільства Радянської України, у тричленній структурі якого пріоритетне місце належало робітничому класу. 1921 року республіка мала тільки 260 000 заводських робітників, що складало ледь більше одного відсотка населення, або половину дореволюційного показника. Але в ході нової економічної політики та відбудови промисловості робітництво почало відтворюватися, збільшившись 1924 року до 360 000,

1927 – до 675 000 осіб. Загальна кількість робітників (у промисловості, транспорті і зв'язку) між 1924 і 1927 роками фактично зросла вдвічі, від 1,2 до 2,7 мільйона [45].

Зміна соціального статусу відривала робітника від традиційного побутового та родинного середовища, руйнувала його звичну релігійність, віддаляючи від церкви. Таким чином, перед новим поповненням робітничого класу поставала проблема ідентифікації себе з новою соціальною групою, аби „бути як усі”. Зазначимо, що в рамках соціалістично-комуністичної інтерпретації сформувався й існував особливий ідеолого-герменевтичний феномен робітничого класу як класу-месії, котрий мав слугувати доказом невпинного просування до комунізму, міцності соціальної опори Комуністичної партії. З одного боку, відбувалися реальні процеси формування робітничого класу, але, з іншого, в світі ідеолого-герменевтичному утворився і діяв, у першу чергу, саме цей клас-міф. Звідси, як у носія ідеалів партії і її опори, культивування несприйняття і зневажливого ставлення до релігії та церкви, прагнення нівелювати православну обрядовість тощо, оскільки „свідомий робітник повинен вести боротьбу з релігійною контрреволюцією” [46].

Повертаючись до запропонованої на початку статті соціальної піраміди, зважимо на неоднорідність робітництва. 1928 року, виступаючи на VI Конгресі Комінтерну, Д.Мануїльський зазначав: „Наш пролетаріат – пролетаріат величезної селянської країни... не є сталою кількісно і якісно величиною. Всередині нього є різні прошарки: є досить незначний стан чистокровних пролетарів, які розірвали з селом, але поряд з ними існує величезна маса пролетарів, пов'язаних побутовими, родинними, економічними умовами з селянським побутом” [47]. Справді, на початку 1920-х років виділялося кілька соціальних груп робітництва: спадкові пролетарі, кадрові робітники непролетарського походження, змістом життя яких стала праця на фабриках і заводах, вихідці з селян, дрібних торговців, робітнича аристократія та інші [48]. Це свідчило не лише про соціальну диференціацію, але й про неоднорідність рівня політичної свідомості та культури.

За переписом 1926 року тільки 1,5% робітників Союзу РСР мали середню освіту [49]. У 1939 році на 1000 робітників припадало всього 82 з вищою або середньою (в тому числі неповною) освітою. В Україні на 1 тисячу зайнятих осіб освіту мали тільки 109 чоловік [50]. Особливістю формування робітничого класу в республіці був доволі тривалий зв'язок працівників промисловості з землею і селом, особливо це

характерно для 20-х років. Наступного десятиріччя робітничий клас активно формувався за рахунок знедоленого селянства, яке тікало від колективізації. Приваблювані вищими життєвими стандартами та можливостями соціальної мобільності, що їх відкривала робота в промисловості, сотні тисяч селян ринули юрбами в промисловість, чиї потреби в робочих руках нагально зростали. Так, 1930 року майже 80% новозавербованих на шахти Донбасу були вихідцями з українського села [51].

У перші роки суцільної колективізації механічний приріст міського населення був надзвичайно високим, Якщо протягом 1923-1926 рр. із сільської місцевості в місто в цілому по країні перейшло близько 3 млн. чол. [52], у 1928-1929 роках щорічний приріст міського населення перевищував 1 млн. осіб, то наступного десятиріччя він складав 2 633 тис. чоловік щорічно (в середньому) [53]. Тож за один рік у місті осідало стільки людей, як за весь період відбудови.

У 1931 році кожен п'ятий-шостий селянин полишав село, у „відході” знаходилося 4,5 млн. чоловічого населення. За 1930-1932 роки до міста на постійне проживання перейшло близько 9,5 млн. селян (дані по СРСР) [54].

Що дає нам аналіз цієї структурної суспільної групи в контексті причинності утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин? По-перше, шляхи та темпи поновлення робітничого класу мали наслідком кризу соціальної ідентичності. Остання – це усвідомлення особистістю чи певною групою своєї належності до якогось цілого, „дискурс власної легітиматії в просторі певного соціально-культурного поля або символічного універсалу культури” [55]. Отже, „вирвавшись” із традиційного православно-селянського середовища, робітник з одного боку одержує потребу відмежуватися від усього „колишнього”, знайти власну нішу в новому середовищі. З іншого боку, як підкреслює А.Річинський, „індивідуальність не сміє вибитися поза загальноприйняті рамки, росте культ маси, „общини”, почуття стадності” [56]. Останнє, в свою чергу, потребує бути відданим партійно-державному керівництву, яке вбачає свою опору в новому робітничому класові, створюючи своєрідний „клас-міф”. Звідси випливає висновок: з боку робітництва (беремо до уваги усереднено-узагальнений варіант) не можна було чекати захисту ні релігійно-церковного життя, ні віруючих, ні церкви як соціального інституту. Особливо це стосується періоду 1930-х років, пов'язаного зі швидкими

темпами урбанізації та індустріалізації. Робітничий клас як опора Комуністичної партії, таким чином, виступав носієм відповідної більшовицької ідеології.

По-друге, особливістю формування робітничого класу, про яку йшлося вище, було поновлення його складу за рахунок селянства, тісний зв'язок з котрим мав наслідком тривкі старі звичаї, в тому числі й елементи традиційного (сільського) православ'я. Зважимо на той факт, що православна релігійність за багато віків стала своєрідною системою, яку не можна було зруйнувати миттєво, водночас. Тому (хоч в ідеолого-герменевтичному світі було сформовано ще один міф про „безбожність” і антирелігійність робітничого класу) реальна картина була набагато складнішою. Попри заяви про знищення в Радянській Україні „опіуму народу” в 1930-х роках ще діяли Українська Православна Церква, РПЦ (її Український екзархат), Соборно-єпископська церква, Українська синодальна церква. Можемо припустити складність формування світоглядних уявлень суспільства в цілому, робітничого класу зокрема. Вищенаведені міркування виводять на розуміння (не виправдовування) мотивів і причин посилення антирелігійної пропаганди і застосування злочинних дій щодо церкви та її прихильників з боку більшовицької влади.

Третьою особливістю формування робітництва в Україні був віковий склад. У 1937 році робітників до 25 років (включно) у великій промисловості було близько 540 тисяч (40%) [57]. Це покоління з'явилося в умовах більшовицької влади і нової комуністичної ідеології. Релігійність все більше ставала в очах цього робітництва атавізмом. До того ж молоді притаманні екстремізм, максималізм, прагнення самоствердження тощо, тому лозунги партії щодо „викорінення” релігії і церкви швидко знаходили відгук у цьому поколінні.

Таким чином, з боку робітничого класу, попри складність і суперечливість усіх процесів, важко (точніше: марно) було сподіватися захисту релігії і церкви від наступу з боку влади.

Проаналізуємо стан іншої групи – селянства. Для усвідомлення динаміки демографічних змін дещо розширимо рамки досліджуваного періоду. Так, станом на 1916 рік в Україні (підросійській) сільського населення нараховувалося 20,2 млн. чол., на 1923 рік його кількість (у межах тих самих губерній) зменшилася до 19,4 млн. чол. [58]. За переписом 1926 року, як уже зазначалося, його стало 23,6 млн. осіб [59].

За віковим цензом сільське населення в середині 20-х років розподілялося на дітей до 13 років (8,6 млн. чол. – 36,4%), підлітків від 14 до 17 років (2,5 млн. чол. – 10,6%), працездатних 18 – 60 років (11,3 млн. чол. – 47,9%), серед яких переважали жінки – 53%, і селян віком понад 60 років (1,2 млн. чол. – 5,1%, серед яких 2432 особи мали 100 і більше років [60].

Культурний рівень українського селянства був украй низьким. 1920 року майже дві третини (62,3%) населення республіки були неписьменними. Не вміли читати і писати 54,3% чоловіків і 79,3% жінок [61]. Через 6 років неписьменною залишалася половина населення старшого від 7 років (33,2% чоловіків, 66,6% жінок) [62]. Ці показники наближалися до середніх по Радянському Союзу [63]. Як і робітничий клас, селянство було доволі неоднорідним за різними соціокультурними, економічними, віковими параметрами.

Підсумовуючи розвиток села за двадцятиріччя радянської влади в Україні, академічне видання констатувало: „Село, яке раніш не знало інших спеціальностей, крім лимаря, тесляра і коваля, стає селом багатьох спеціальностей кваліфікованої, висококультурної праці: комбайнер, тракторист, механік, рільник, тваринник, штурвальник і т. ін. Село Радянської України має багатотисячну армію спеціалістів”. На середину 1937 року по МТС та в колгоспному селі УРСР агрономів, інженерів і техніків налічувалося 16,5 тис., бригадирів тракторних бригад – 26,4 тис., трактористів – 120,6 тис. чол. До цього треба додати працюючих на селі у радгоспах України... інженерів і механіків – 1 622 чол., агрономів – 2 175 чол., агротехніків – 917, зоотехніків – 1 399, ветеринарних лікарів – 776 та ін. [64].

Таким чином, було змінено не лише характер господарства, але й зруйновано досить однорідну раніше за характером діяльності спільноту. Щоправда, звертаючись до аналізованої соціальної піраміди, підкреслимо штучність поділу селянства на працівників радгоспів і колгоспників, стратифікацію за характером праці тощо.

Віками православ'я було єдиною формою життя величезної кількості малограмотного населення, особливо на селі [65]. Сторіччями усталена релігійність українців здавна адаптувалася до переважно селянського способу життя. Феномен релігійності українців полягав у тому, що через брак власної держави церква фактично виконувала функції етноконсолідатора, в силу чого релігійна духовність перебрала на себе не властиві релігії функції

– і етноінтегруючу, і етноконсолідуючу, і звичаєвозберігаючу, „ставши і світоглядом народу, і його етикою, і його правовим регулятором, і господарським регламентатором, і політичним компендіумом”, – підкреслюють дослідники А.Колодний і Л.Филипович [66]. Таким чином, релігійна духовність утримувала народ не тільки морально, а й буттєво і етично. Саме тому в Україні, з переважаючим селянським населенням, особливо сильною була релігійність, що й викликало складність в утвердженні більшовицько-комуністичної ідеології. Для того щоб марксизм став домінантою колективної й персональної свідомості, необхідно було викоринити традиційну релігійність. Ця обставина, на нашу думку, стала однією з-поміж інших причин голодомору 1932-1933 років в Україні.

Як і у випадку з робітниками, з одного боку, відбувалися реальні процеси перетворень в селянському середовищі, але, з іншого – у світі ідеолого-герменевтичному сформувався і діяв міф колективізованого селянства. Зокрема, процес, визначений як колективізація селянства наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ сторіччя, швидше був своєрідним розселенням, нищенням економічних основ селянства, руйнуванням традицій життя села. Однак в ідеолого-герменевтичному світі процес мав іншу інтерпретацію. Колективізація видавалася за становлення нового соціалістичного селянства, вірного союзника робітничого класу, націленого до комуністичного життя.

Таким чином, на основі аналізу соціальної структури селянства можна вичленувати кілька позицій. По-перше, кількісна домінантність цієї соціальної групи в структурі суспільства однозначно справляла сильний вплив на перебіг усіх процесів соціально-економічного і суспільно-політичного життя. Цим же визначався й непростий характер утвердження більшовицької моделі державно-церковних взаємин, оскільки переважання селянства змушувало владу рахуватися з його традиційними глибокою набожністю і консерватизмом.

По-друге, низький освітній рівень селянина мав подвійні наслідки. З одного боку, йому важко було розібратися в складних процесах суспільно-політичного життя, і він тяжів до колишньої стабільності. З іншого боку, ця обставина полегшила партійно-державному керівництву здобуття перемоги над селянами, зокрема впровадивши потрібну режимові модель державно-церковних відносин.

По-третє, в умовах радикального реформування суспільства посилюється диференціація в середовищі селянства, що викликає необхідність осмислення нових процесів та потребу ідентифікації (соціальної, культурної, політичної). У контексті цього дискурсу зважимо на складність ситуації, яка змушувала селянина розібратися в зміні статусу інших соціальних груп, котрі в нових умовах оголошувалися „класовими ворогами” (куркулі, духовенство і т.п.). Застосуванням примусу, насильства і репресій влада „допомагала” зробити „правильний” вибір.

По-четверте, переважання жіноцтва в цій соціальній групі з огляду на його більшу схильність до релігійності обмежувало і гальмувало антицерковний наступ.

Отже, аналіз соціального складу та особливостей формування селянства дозволяє стверджувати: з одного боку, селянство, для якого глибинна релігійність була основою національного і станового світогляду, прагнуло захистити церкву та її служителів, стримуючи антицерковний революційний радикалізм. З іншого боку, селянство, виховане на православ'ї, мало ті риси, які й давали владі можливість впровадити саме таку модель державно-церковних відносин, яку режим мав у 1920-1930-і роки.

В умовах втрати ціннісно-культурних і соціальних орієнтирів (згідно з концепцією П.Бурдьє, значна кількість людей втрачає як життєві можливості, так і „напрацьований життєвий капітал”. Порушення рівня само- ідентифікації, розгубленість, прагнення до визначеності, стабільності, значимості тощо, притаманні селянству, полегшили утвердження більшовицької влади. Частина селян, більше не боячись Божої кари, відкривала для себе „нову релігію”. Інша ж частина навпаки наполегливо, до останнього захищала віру й церкву. Треті, втративши віру, збайдужіли і „пливли за течією”.

Звернемося до аналізу стану інтелігенції. Радянська історіографія оперувала ленінським визначенням інтелігенції як міжкласового прошарку, який включав „усіх освічених людей, представників вільних професій, взагалі представників розумової праці ... на відміну від представників фізичної праці” [67]. За цих обставин складно досліджувати таке важливе джерело як статистика, щоб вивчити динаміку цього стану, оскільки тоді інтелігенція не виділялася як самостійний об'єкт спостереження і вивчення, включаючись до ширшої категорії „службовців”. Так, міський перепис населення 1923 року зафіксував в Українській СРР 334,7 тис. службовців, зарахувавши до цієї категорії поряд із

спеціалістами, професійно зайнятими розумовою працею, й так званий молодший обслуговуючий персонал (вахтери, двірники, кур'єри, санітари, прибиральниці, домашня обслуга тощо) [68].

Одним із перших спробу проаналізувати склад інтелігенції станом на 1924 рік здійснив В.Арнаутів [69]. Він детально вивчив дані перепису міського населення 1923 року і наводив важливі для нас статистичні дані. Із 5 069 613 чоловік населення міст „так званих самостійних, тобто дорослих, що живуть із свого заробітку – 1 846 414, безробітних – 186 558, всього – 2 032 972. Із них службовців було 334 352 душі, або 6,6% всього міського населення”. За чисельністю на першому місці стояв „діловодський” та „обліково-конторський” персонал – 112 284 чол., далі – культурно-освітній персонал – 38 357 чол., торгівельні службовці та господарники – 37 397 чол., інженери, агрономи, молодші й середні техніки – 25 252 особи, медики й санітари – 19 398 чол., адміністрація й суд – 24 912 осіб, комсклад Червоної Армії – 13 480, нарзв'язок – 10 913, учнів ВУЗів – 14 426, інших – 146 048 чол. [70].

Логічно випливає висновок автора: „Із цього переліку ясно, що кількість справжньої інтелігенції повинна бути значно меншою, ніж „службовців”. Бо в усіх перелічених групах є також персонал з порівняно низьким освітнім рівнем (молодший технічний персонал, молодший медичний, значна частина діловодського й торговельного персоналу й т.д.”

Аналіз стану сільської інтелігенції ускладнюється відсутністю чіткої статистики. За приблизними даними відомств на цей період (1924 рік) учителів було 35 000, агрономів, землемірів, лісоводів та інших – 2800, медичного персоналу – близько 6000 чоловік. Щодо осіб духовного звання автор використав дані перепису 1897 року, згідно з яким на селі значилися 31 150 священно-служителів. Відокремивши приблизно 1/3 цієї кількості як ченців, „котрих не слід вважати інтелігенцією”, автор наводить показник 20 000 чоловік. Станом же на 1924 рік В.Арнаутів налічував приблизно 35 тисяч інтелігенції духовного звання, констатуючи, таким чином, загальну кількість інтелігенції села в розмірі 78 000 осіб. Без будь-яких оціночних характеристик він зазначає: „Із них (78 000 – А.К.) 35 000 напевне ворожі комуністичній партії”, чим відразу визначається політична позиція режиму щодо релігії і церкви взагалі. До решти 43 000 (учителів, агрономів, лікарів) автор пропонує додати ще близько 20 000 осіб сільської адміністрації, суду й нарзв'язку, „що можуть бути віднесені до

інтелігенції” Таким чином, сільська інтелігенція налічувала 1924 року менше 0,3% всього населення села [71].

Однак, поряд з такою незначною кількістю українська інтелігенція в 1920-і роки мала ще одну особливість. „Вона, - писав І.Чопівський, – лише в рідких випадках одійшла від селянина-хлібороба на два покоління, яка в більшості випадків ще в дитинстві виконувала всі обов’язки селянської дитини: пасла гусей, свиней і т.п., а часто-густо і по сей час підтримує найтісніші зв’язки з селом, яка є плоть од плоті і кров од крові українського трудового селянства...” [72].

У процесі так званого соціалістичного будівництва ставилося завдання створити в соціалістичній структурі суспільства якісно новий соціальний стан: робітничо-селянську інтелігенцію. Як підкреслюють автори „Нарисів історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)”, нова інтелігенція мала відзначитися „відданістю більшовизму і одностайністю з партійно-державним апаратом” [73]. У тричленній структурі соціалістичного суспільства новій інтелігенції було визначено місце прошарку між пануючим класом робітництва і колгоспним селянством, місце другорядне, підпорядковане і, за визначенням, дискримінаційне. Слідом за авторами „Нарисів...” відзначимо надзвичайно швидкі темпи зростання працівників кваліфікованої розумової праці. Так, між Всесоюзними переписами населення Української РСР 1926 і 1939 років число зайнятих збільшилося в два рази, а кількість осіб, причетних до розумової праці, - у 3,8 рази (1939 року – понад 1 млн. чол.). У розрахунку на 1000 чоловік кількість інтелігенції за цей період зросла з 40 до 70 осіб. Питома вага працівників розумової праці в складі самодіяльного населення збільшилася з 4% до 17,2% [74].

Походячи з надр робітничого класу і селянства, нова інтелігенція була носієм традицій, морально-етичних і соціально-психологічних рис цих класів. Як впливає з цього, група мала б репрезентувати доволі глибокі традиції православ’я. Але вже з другої половини ХІХ століття, перш за все серед російської інтелігенції, в середовищі якої діяло й українство, зростала релігійна апатія, розчарування в Православній церкві, ширилися атеїстичні погляди [75].

У 1920-і роки до здобуття освіти долучилися величезні маси молоді – честолюбної, не вельми грамотної, проте з глибоким переконанням стосовно власних класових переваг і права відкидати й нищити в культурній спадщині все, що не відповідало

її уявленню про класові пріоритети. Звісно, ні релігії, ні церкви серед останніх бути не могло. Від радянської інтелігенції насамперед вимагалось неухильне дотримання класових принципів та ідеологічних догм.

Як і перед іншими соціальними групами, перед інтелігенцією постала проблема соціальної ідентифікації в суспільстві. Краще було відмежуватися від усього „класово ворожого”, щоб не опинитися на маргінесі нового суспільства. Отже, ця група в силу аморфності, нечисленності, розпорошеності, необхідності ідентифікації тощо, власне, не могла протидіяти (говорючи загально) впровадженню нав'язуваної більшовицькою владою моделі державно-церковних відносин.

Серед різних станів української інтелігенції найтрагічніша доля випала служителям культу. Оскільки Всесоюзні переписи населення 1926 і 1939 років не передбачали навіть окремого обліку цієї категорії (цим, вочевидь, наголошувалося на знищенні цього „ворожого елемента”), точних даних кількісної характеристики і стратифікації в самій групі не знаходимо. Звичайно, духовенство виступало на захист храмів і релігії загалом. Але складні процеси, пов'язані з церковними розколами, утиски з боку місцевих і центральних органів влади часто змушували духовенство зрікатися сану і робити спробу „вписуватися в соціальне середовище”.

Отже, серед усіх вищеназваних груп об'єктивно не було керманіча, який би, маючи глибокі релігійні переконання і зберігаючи традиції православ'я, відзначаючись згуртованістю і солідарністю, або мобілізував певні суспільні сили на протидію насаджуваному щодо релігії і церкви насильству, або спонукав режим до більш м'якого варіанту вживлення його концепції державно-церковних стосунків.

Натомість з числа партійно-державних органів формувалася та соціальна група, яка ставала архітектором і виконавцем будівлі атеїстичного суспільства. Склад і обличчя цього сегменту доволі промовисті.

Як зазначає Я.Грицак, „партія була політичною структурою „самою у собі” – міським військово-бюрократичним неукраїнським апаратом, що мав дуже мало спільного з самим суспільством” [76]. За переписом партії 1922 року в КП(б)У нараховувалося 56 000 чол. Майже половина (48%) були офіцерами і бійцями Червоної Армії, серед яких лише 14% становили українці. Хоча 51% членів КП(б)У заявляв про належність до пролетаріату, майже 90% усіх робітників у партії працювали державними,

партійними, профспілковими функціонерами або управлінцями в господарстві [77].

Б.Кравченко акцентує увагу на тому, що 92% членів цієї партії займали керівні посади. „Трудовий елемент” у ній репрезентували хіба що 7% членів, які працювали на фабриках і заводах, і 1% – у сільському господарстві [78]. У зв'язку з даними міркуваннями викликають сумнів і цифри обстеження складу партійного, господарського та профспілкового апаратів (станом на 1 січня 1927 року), де зазначено відповідний відсоток робітників: 53,3; 69; 75,5 [79]. Вочевидь, цифри „підганялися” під вимогу курсу державної партії на пролетаризацію апарату, проголошеного одночасно з лінією на індустріалізацію, адже остання підвищувала відсоток робітництва серед населення.

Із започаткуванням нової економічної політики перед більшістю населення відкрилися два основних шляхи соціального „просування”: або створити власну прибуткову справу і здобути цим економічну стабільність, набувши певної ваги, або стати привілейованим чиновником, що в умовах радянської дійсності ставало все більш привабливим і перспективним. Такі кар'єрні плани й привели багатьох у лави Компартії.

Новий державний апарат утворювався стихійно, про що говорив 1922 року вождь революції. В результаті відбувся поділ влади і управління, утворилася соціальна група номенклатурних працівників: партійно-державна бюрократія.

На думку дослідника М.Дорошка, після утвердження більшовицької влади, яке супроводжувалося встановленням монопартійної системи, в період „воєнного комунізму” утворилася диктатура партії, яка в соціальному відношенні була диктатурою верхівки революційної інтелігенції, що вважала себе авангардом суспільства [80]. За В.Леніним, „виходить справжнісінька олігархія”, бо „жодне важливе політичне або організаційне питання не розв'язується жодною державною установою в нашій республіці без керівних вказівок Цєка партії” [81]. Але тоді більшовицька влада ще стверджувала, що диктатура партії є тимчасовою, своєрідною „виховною” диктатурою, яка відіме, як тільки буде подолано історичну відсталість, і маси виявляться достатньо зрілими до комуністичного самоврядування. Хоча на цьому початковому етапі, підкреслює М.Дорошко, деякі суспільні сфери, наприклад, культура, частково духовне життя, залишалися поза безпосереднім державним диктатом. На нашу думку, це твердження не зовсім справедливе, оскільки вже перші дії

більшовиків свідчили про прагнення формувати власну модель в усіх сферах життя (згадаймо хоча б низку законів та розпоряджень щодо релігії і церкви) і, перш за все, саме силовими методами. Інша справа, що їм бракувало можливостей охопити контролем усі прояви життєдіяльності в складній соціально-культурній обстановці.

Крім того, візьмемо до уваги й думку канадського історика Б.Боцюрківа: „Хоч в рядах компартії назагал не було розходжень щодо остаточної мети її церковної політики – а саме повної „ліквідації” релігії в суспільстві – серед більшовиків завжди були розходження як відносно методів і темпу антирелігійної боротьби, так і відносно ролі, яку в цій боротьбі мали відігравати, з однієї сторони, державна влада і право, а з другої сторони, партія та маніпульована нею „революційна ініціатива мас”, так врешті і відносно тактичного використання релігії для досягнення цілей режиму” [82]. Дослідник виділяє дві протилежні тенденції в розвитку радянської релігійної політики. З одного боку, це була „фундаменталістична” тенденція – наявна зокрема в партійному агітпропі та комсомолі, а з іншого боку – „прагматична”, яку виявляли „практичні” працівники державного апарату та органів державної безпеки [83]. Для виразників першої були характерними наголос на постійній, інтенсивній антирелігійній боротьбі, „принципова” ворожість до кожної і всякої релігії й церкви. Від самого початку „фундаменталісти” були проти будь-якої співпраці між режимом і церквою, дотримуючись висловленої В.Леніним думки: чим більш реакційна, чим більш темна релігія, тим успішніше буде антирелігійна пропаганда. Спрямовані на якнайшорішу „ліквідацію” релігії, вони готові були вживати проти церкви і дискримінаційне законодавство, й адміністративну сваволлю та насильство [84].

„Прагматисти” розрізняли між релігійними групами (залежно від того, до якої міри вони були готові і здатні підтримувати чи саботувати нагальні політичні й економічні заходи режиму) „приятелів”, нагороджуючи їх концесіями, і „ворогів”, застосовуючи проти них репресії. Менш оптимістичні відносно негайних успіхів атеїстичної пропаганди, „прагматисти” прямували до „орадянщення”, „советизації” релігійних груп, як задля внутрішньої безпеки, так і з метою легітимації режиму серед віруючих мас. Тому в подальшому від усіх релігійних груп у цілому по СРСР вони домагалися визнання радянського режиму „де юре”, як „Богом даного”, котрому вірні зобов’язані коритися „не страху, а совісті

ради” [85]. Узагальнюючи, Б.Боцюрків підкреслює: „Мимо протиріч, ці дві тенденції взаємно собі сприяли й себе доповнювали у практиці радянської церковної політики” [86].

Таким чином, проаналізувавши основні соціальні групи тогочасного суспільства, можемо, перш за все, зазначити, що для української спільноти в ті роки не існувало вибору: бути чи не бути людьми своєї епохи, на виклики якої вони мусили реагувати. В реальності для пересічних громадян боротьба на рівні „ідеологій” (нової – марксистсько-ленінської і традиційної – православної) була непомітною. Вони (згідно з теорією соціального характеру Е.Фромма) жили і діяли не просто в умовах соціалізації суспільства, а в обстановці “вживлення” в кожного соціальної структури. Адже людина діє певним чином не стільки під тиском, скільки тому, що хоче чинити у згоді з вимогами соціуму. Останнє, власне, становить мотиваційну аксіому.

Один із видатних російських соціологів М.Ковалевський на початку ХХ століття, розробляючи проблему взаємин суспільства і держави, зауважив, що жодна держава неможлива за відсутності у підлеглих добровільного підкорення владі, тобто в основі будь-якого державного співжиття лежить психологічний мотив – готовність підкоритися [87].

Разом із тим, розглядаючи проблему державно-церковних відносин, слід пам’ятати, що не існувало окремо релігійного, окремо економічного, окремо культурного чи будь-якого іншого питання, як не існувало окремо проблеми церкви: всі вони були інтегровані в структуру держави і суспільства. Комплексне осмислення цих проблем ще чекає на дослідника.

З огляду на вищезазначене гадаємо абсолютно виправданим аналіз соціальної структури, що дає можливість з’ясувати, хто репрезентував українське суспільство 1920-1930-х років.

ПРИМІТКИ

1. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 166-175.
2. Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. – 1990. – № 5. – С.19-24.
3. Ісіченко Ю. Українське православ’я: час вибору // Прапор. – 1990. – № 12. – С. 136-152.
4. Зінченко А. „Це влада не від Бога, а від дракона”. ДПУ-НКВС проти свободи совісті // Вітчизна . – 1991. – № 4. – С. 157-163.

5. Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник. Вип. I / П.С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – С.285-294.
6. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). – К.: б.в., 1991. – 72 с.
7. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К.: б.в., 1993. – 188 с.
8. Його ж: Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років. – К.: б.в., 1994. – 249 с.
9. Білокінь С.І. Православні єпархії України 1917-1941 рр. // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 100-120.
10. Його ж: Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 89-106.
11. Його ж: Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К.: б.в., 1999. – 448с.
12. Грушова Т. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х–1991 рр.): Автореф. дис.... канд. іст. наук (07.00.01). – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
13. Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-і роки? // Український історичний журнал (далі: УІЖ). – 1992. – № 1. – С. 104-114.
14. Зінченко А. Благочестя національного духу / Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
15. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Вид-во „Дніпро”, 1997. – 423 с.
16. Ігнатуша О.М. До питання про становище православних конфесій на Півдні України в 20-30-х рр. ХХ ст. (соціально-політичний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ІХ. – Запоріжжя: ЗДУ, 2000. – С. 98-122.
17. Ігнатуша О. Антирелігійні кампанії 1920-1930-х рр. // Історія релігії в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня, 2001 р.). – Кн. 1. – Львів: Логос, 2001. – С. 211-216.
18. Ігнатуша О. Українське суспільство перед викликом новоєвропейської модернізації: православна перспектива (XIX – початок ХХ століття) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. ХVІ. – С. 55-69.
19. Киридон А. Ідеологічний монізм як чинник державно-церковних взаємин в умовах тоталітаризму // Історія релігії в Україні. Мат. ІХ Міжн. конф. 11-13 травня 1999р. – Кн. 1. – Львів: Логос, 1999. – С. 153-155.
20. Киридон А. Засади релігійно-церковної політики радянської влади в Україні (перша половина 1920-х рр.) // Історія релігії в Україні. Праці

-
- XI Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001р.) . – Кн. 1. – Львів: Логос, 2001. – С. 235-240.
21. Киридон А. Структурний аналіз релігійної ситуації в Україні (20-ті роки ХХ ст.) // Історія релігії в Україні. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-22 жовтня 2003р.). – Кн. 1. – Львів: Логос, 2003. – С. 269-275.
 22. Киридон А. Еволюція політики партійно-державного керівництва Радянської України щодо релігії та церкви (1917-1930 рр.) // Історичний журнал. – 2004. – № 6-7. – С. 20-31.
 23. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки. – Полтава: б.в., 2004. – 335с.
 24. Сітарчук Р.А. Діяльність протестантських конфесій у радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-ті рр. ХХ ст.) Автореф. дис.... канд. іст. наук (09.00.11). – К., 2001. – 18с.
 25. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х рр. ХХ ст. Дис.... канд. іст. наук. – Львів, 1996. – 162с.
 26. До активного дискурсу поняття трансформації запровадили політологи. Взятє у своєму етимологічному значенні, воно означає перетворення, зміну певної форми, перехід останньої в якусь нову із якісно новим змістом. Прикладене до суспільства це поняття почало використовуватись на означення масштабних перетворень соціального організму, які спричиняють появу нових якісних характеристик суспільства. Детальніше див.: Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні. Політико-правові детермінанти. – К.: Концерн Видавничий дім „Ін Юрс”, 2003. – 496с.
 27. Селунская В.М. Общее и особенное в процессе изменения социальной структуры народов СССР в 20-30-е годы // Изменение социальной структуры народов СССР. Вопросы истории и историографии социальных преобразований 20-30-х годов. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1982. – С. 11.
 28. Там само.
 29. Там само. – С. 19.
 30. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. – М.: Политиздат 1989. – 319 с.
 31. Заславская Т.Н., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни. – Новосибирск, 1991. – С. 434-435.
 32. Стариков Е.Н. Новые элементы социальной структуры // Коммунист. – 1990. – № 5. – С. 30-32.
 33. Структура общества и массовое сознание. – М.: б.н., 1994. – С. 33.
 34. Там само. – С. 30-32.
 35. Там само. – С. 33.
 36. Там само. – С. 39.

37. Новиков А. Отрывка революции. Советский экстремизм: психологический портрет явления // Дружба народов. – 1993. – № 2. – С. 14.
38. Короткі підсумки перепису населення в Україні 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Харків: б.в., 1928. – С. VII.
39. Там само. – С. 2-3. Зазначимо, що С.В. Мінаєв подає дещо інші цифри: „Всього жителів в УСРР в 1926 р. було 29019000 чол. (в тому числі Автономна Молдавська СРР – 572339 чол.), з яких 23712500 чол. живуть по сільських місцевостях та 5307200 чол. по містах”. Виходить, що в містах живе лише 18 % усього населення, а в селах – 82 %. Див.: Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926р. на Україні. Населення України. Міський житловий фонд. – Харків: б.в., 1928. – С. 5.
40. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997. – С. 74, 77.
41. Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926р. на Україні. Населення України. Міський житловий фонд. – Харків: б.в., 1928. – С. 5.
42. Там само. – С. 8.
43. Арутюнян Ю. Изменение социальной структуры советской нации // История СССР. – 1972. – № 4. – С. 6.
44. Барулин В.С. Российский человек в ХХ веке. Потери и обретения себя. – СПб.: Изд-во „Алетейя”, 2000. – С. 39.
45. Кравченко Б. Назв. праця. – С. 105.
46. Церковь наступает. – М.: Издание Об-ва «Безбожников», 1928. – С. 2.
47. Мануильский Д. Классы, государство, партия в период пролетарской диктатуры. Русский вопрос на VI Конгрессе Коминтерна. – М.: Госуд. изд-во, 1928. – С. 87.
48. Матюгин А.А. Основные направления развития рабочего класса в переходный период от капитализма к социализму // Формирование и развитие советского рабочего класса (1917-1961 гг.). Сб.ст. – М.: Изд-во «Наука», 1964. – С. 45.
49. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. СССР. Сводный том. – М., 1962. – С. 176.
50. Рогачевская Л.С. Образовательный уровень рабочего класса СССР накануне развернутого строительства коммунизма // Формирование и развитие советского рабочего класса (1917-1961 гг.). Сб.ст. – М.: Изд-во «Наука», 1964. – С. 133, 136.
51. Кравченко Б. Назв. праця. – С. 169.
52. Контрольные цифры по труду на 1928/29 гг. – М., 1929. – С. 11, 23.
53. Социально-экономическое строительство в СССР. Статистический ежегодник. – М., 1936. – С. 545.
54. Арутюнян Ю.В. Коллективизация сельского хозяйства и высвобождение рабочей силы для промышленности //

-
- Формирование и развитие советского рабочего класса (1917-1961 гг.). Сб.ст. – М.: Изд-во «Наука», 1964. – С. 111.
55. Миненков Г.Я. Проект идентичности в контексте образования: антропологическая перспектива // Наука и богословие: Антропологическая перспектива / Ред. В. Порус. – М.: Библийско-богословский институт св. Апостола Андрея, 2004. – С. 288.
56. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – К. – Тернопіль: „Воля”, 2000. – С. 179.
57. Радянська Україна за 20 років. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1937. – С. 89.
58. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – Т. II. Від Великого Жовтня до наших днів. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 93.
59. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. – Харків, 1928. – С. 2-3.
60. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – Т. II. – С. 93-94.
61. Там само. – С. 94.
62. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. – Харків, 1928. – С. 210.
63. Арутюнян Ю.В. Коллективизация сельского хозяйства... – С. 101.
64. Радянська Україна за 20 років... – С. 87.
65. Харчев А.Г. Социалистическая революция и семья // Социологические исследования. – 1994. – № 6. – С. 91.
66. Колодний А., Филипович А. Релігія в контексті духовного і національного життя незалежної України // Перший Всеукраїнський християнський конгрес „Примирення – дар Божий, джерело нового життя”. Тексти виступів та доповідей, 23-24 вересня 1999. – К.: б.в., 1999. – С. 70.
67. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 8. – С. 309.
68. Нарис історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – Кн. II. – К.: б.в., 1994. – С. 3.
69. Арнаутів В. Інтелігенція й Радянська влада // Знання. Щотижневий науково-популярний і громадський журнал Головополітосвіти (Харків). – 1924. – № 21-22. – С. 6-7.
70. Там само. – С. 6.
71. Там само. – С. 6-7.
72. Чопівський І. Економічний нарис України. Природні багатства та велика промисловість. – К.: б.в., 1918. – С. 93.
73. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – Кн. II. – С. 57.
74. Там само. – С. 58.
75. Хейер Э. Религиозный раскол в среде российских аристократов в 1860-1900 годы. Редстокизм и пашковщина / Пер. Сильчука. – М.: Изд-во «Икар», 2002. – С. 26, 31.
76. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. – К.: Вид-во „Генеза”, 1996. – С. 169.
77. Кравченко Б. Назв. праця. – С. 133-134.

-
78. Там само. – С. 134.
 79. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2440. – Арк. 13.
 80. Дорошко М. Парти́нні чистки як засіб ліквідації опозиції КП(б)У в 20-30-ті роки ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 7: Спеціальний. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 128.
 81. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 41. – С. 29.
 82. Боцюрків Б. Головні тенденції та етапи радянської релігійної політики // Ювілейний зб. Української Вільної Академії наук в Канаді. – Вінніпег-Манітоба: Видання УВДН, 1976. – С. 141-142.
 83. Там само. – С. 142.
 84. Там само.
 85. Там само. – С. 142-143.
 86. Там само. – С. 143.
 87. Ковалевский М.М. Общее учение о государстве. – М., 1909.